

VLOGA ČASOPISOV PRI VZPOSTAVLJANJU NACIONALIZMOV: ČASNIK SLOVENSKI NAROD V DOLGEM DEVETNAJSTEM STOLETJU**

Povzetek. Časnik Slovenski narod je pričel izhajati leta 1868 in 1873. postal prvi dnevnik v slovenskem jeziku. Kot velik del preostalega časopisja, ki je izhajalo v devetnajstem stoletju, je bil aktivno vpet v politične boje. V prispevku sem se osredotočil na njegovo vlogo pri zamišljanju in širitvi slovenske nacionalne identitete. Pri tem sem se oprl na proces zamišljanja skupnosti prek oblikovanja specifičnih solidarnosti (Benedict Anderson), izpostavil pa sem tudi neposredno vsebinsko promocijo nacionalne ideje prek časopisov. Slovenski narod sem v prispevku obravnaval v kontekstu vzpona nacionalizmov, ki so zaznamovali devetnajsto stoletje, časopise v slovenščini pa sem postavil v odnos s periodiko iz drugih okolij. Zanimalo me je, če so nacionalistične težnje obstajale drugod – analizo sem vpel v širši mednarodni kontekst – in v kakšni meri so mogoče posplošitve. Ker so v prispevku obravnavani čas zaznamovali globoki družbeni prelomi, ki so presegali lokalne okvire, sem obravnavane institucije in procese umestil v kontekst t. i. dolgega devetnajstega stoletja.

Ključni pojmi: Slovenski narod, zgodovina novinarstva, nacionalizem, devetnajsto stoletje, zamišljene skupnosti, časopisi, politični tisk

Uvod

Zgodovinarji so za nacionaliste to, kar so pridelovalci maka v Pakistanu za odvisnike od heroina: dobavljajo temeljno surovino za trg. Nacije brez preteklosti so nasprotje v pojmih. Kar naredi nacijo, je preteklost; kar upravičuje eno nacijo proti drugim, je preteklost, in zgodovinarji so tisti ljudje, ki jo proizvedejo. (Hobsbawm, 1996: 255)

* Dr. Jernej Amon Prodnik, docent, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** Pregledni znanstveni članek.

Prvi dnevnik v slovenskem jeziku, *Slovenski narod*, je bil v prvi vrsti politični list. To se je izkazovalo tako v objavljenih vsebinah kot v njegovi eksplicitni ideološki usmerjenosti. Za razliko od deklarativno objektivnega tiska, ki se je tudi v industrijsko in medijsko bolj razvitih okoljih pričel vzpostavljati šele od druge polovice devetnajstega stoletja naprej, formalno pa se je institucionaliziral v začetku dvajsetega stoletja, ni težil k politično nepristranskemu poročanju in praviloma ni skrival svojih političnih preferenc. V mnogih primerih so bili njegovi sodelavci in uredniki politikci; v več obdobjih izhajanja je bil tesno povezan z meščanskimi liberalnimi strankami ali je celo posredno prešel v njihovo last, s čimer je v praksi postal strankarsko politično glasilo (Vatovec, 1968; Amon, 1996: 111; Amon, 2008: 14–20).

Slovenski narod ni odigral osrednje vloge samo pri snovanju zgodnje medijske krajine na prostoru današnje Slovenije in v razvoju novinarskega sloga v slovenskem jeziku (Kalin Golob, 2003), temveč že zaradi dolžine izhajanja predstavlja pomemben prostor (samo)predstavljanja in zamišljanja družbenega konteksta, v katerem je obstajal. V tem pogledu ga je mogoče opredeliti za pomemben vir in zbirališče idej, pomenov in mitov. Med njimi velja izpostaviti predvsem nacionalno identiteto, ki jo nosi že v svojem naslovu. Nacionalizem je bil temeljni del publicističnega programa *Slovenskega naroda*, saj je bil časnik izvorno usmerjen predvsem v krepitev narodnostnih in jezikovnih pravic (Vatovec, 1968: 10–13). Pri tem ne odstopa bistveno niti od svojega kasnejšega političnega tekmeča, katoliškega časnika *Slovenec*, ki je pričel izhajati leta 1873, niti od ostalega časopisja v slovenskem jeziku. Čeprav se je nacionalistični angažma v časopisih lahko manifestiral na različne načine in bil bolj ali manj intenziven, je v drugi polovici devetnajstega stoletja to vseeno bila njihova stična točka (Zajc in Polajnar, 2012).

Časnik *Slovenski narod* v prispevku obravnavam kot vir za razumevanje, kako se je vzpostavljalo in promoviralo zgodnjo slovensko nacionalno identiteto v okvirih avstro-ogrske monarhije. Časnikarstvo je bilo v tem obdobju politično angažirano, pri čemer pa je vprašanje političnosti potrebno obravnavati širše od ozko zamejenih institucij na tem področju. Politika ima svoje zametke v širši družbi, zato s tem pojmom nimam v mislih le strank ali deželnih zborov, temveč kot njen konstitutivni del obravnavam delovanje akterjev, ki bi danes spadali v tako imenovano civilno družbo. Takšna izhodišča so smiselna zaradi zgodovinskih razlogov, saj so prav v Avstriji devetnajstega stoletja civilnodružbene institucije in iniciative odigrale pomembno politično vlogo že pred formalnim nastankom strank (Judson, 2016; Zajc, 2011).

Zgodovinske analize novinarstva so se v preteklosti po mnenju različnih avtorjev (Broersma, 2010; Conboy, 2010) pogosto ujele v več pasti in

paradoksov. Izpostaviti velja predvsem dejstvo, da se je kot podpodročje, ki je ločeno od širše zgodovine medijev, zgodovina novinarstva v resnici pričela razvijati relativno pozno. Delno je razlog v tem, da sta se skozi zgodovino močno spreminjali ideja in praksa novinarstva, zaradi česar ni pravega konsenza, kaj je *bistvo* novinarstva. Jean K. Chalaby (1998) na primer utemeljeno poudarja, da je novinarstvo izum anglo-ameriškega časnikarstva in da o njem pred drugo polovico devetnajstega stoletja sploh ni mogoče govoriti (če odmislimo omenjeni državi še bistveno kasneje). Druga, še večja težava zgodovine novinarstva je njeno preučevanje v ozkih nacionalnih okvirih (npr. Broersma, 2010). Kljub razlikam med posameznimi okolji, ki so nedvomno obstajale, so le-te pogosto bile časovne narave, saj so se določene prakse in pristopi ponekod razvili kasneje kot drugod. Primanjkljaj pregleda, ki bi segal onkraj nacionalnih zgodovín, onemogoča prepoznavanje splošnejših teženj in razlogov zanje. Generalizacije, ki so sestavni del družboslovnega raziskovanja, zaradi tega manjkajo.

V prispevku se bom osredotočil predvsem na vprašanje, kako je *Slovenski narod* skupaj z drugimi časopisi v slovenskem jeziku pripomogel k promociji in zamišljanju nacionalizma. Da bi se izognil zgoraj omenjenim težavam, ki se pojavljajo v nacionalnih zgodovinah novinarstva, *Slovenski narod* umeščam v splošnejši kontekst vzpona nacionalizmov v devetnajstem stoletju in časopisje v slovenskem jeziku primerjam z drugimi okolji. Zanima me, v kakšni meri so podobne težnje obstajale drugod, pri čemer se zaradi sintetične narave članka omejujem na že opravljene raziskave, ki so bile objavljene v meni dostopnih jezikih. Ob tem ne gre spregledati, da so se omenjene institucije oziroma procesi najintenzivneje razvili v obdobju globokih družbenih prelomov. Ti so prav tako presegali lokalne okvire in jih sooblikovali, v mnogih pogledih celo definirali. Ta širši družbeni kontekst je nujna vstopna točka v razumevanje prostora in časa, zaradi česar se mu posvečam najprej. Nadaljujem s pogoji, ki so bili nujni za vzpon nacionalizma in so v veliki meri prispevali tudi k širitvi tiska. Na ravni družbenega komuniciranja velja izpostaviti predvsem vzpon tiskarskega kapitalizma, jezikovno standardizacijo, širitev pismenosti, razvoj civilnodružbenih institucij in vzpostavlanje institucij spomina ter (samo)opazovanja. Značilnosti razvoja so se po lokalnih okoljih razlikovale. Za nacionalizme v Avstro-Ogrski je ob tem posebej značilno, da niso bili uperjeni proti monarhiji, temveč so si ga njegovi osrednji akterji predstavljali v njenih okvirih. V zadnjih dveh delih prispevka se podrobneje posvečam odnosu med časopisi in nacionalizmom. Pri tem se na eni strani opiram na *Zamišljene skupnosti* Andersona (2007), v katerih imajo časopisi posredno vlogo pri vzponu nacionalizmov, na drugi strani pa izpostavljam neposredno promocijo nacionalizma v vsebinah časopisov devetnajstega stoletja.

Revolucioniranje družbe v dolgem devetnajstem stoletju

Devetnajsto stoletje so do tistega časa zaznamovale bržkone najgloblje, predvsem pa najhitrejše transformacije družbe v zgodovini človeštva. Številne institucije, tehnologije in načini opazovanja, ki so bili za ljudi konca osemnajstega stoletja povsem nepredstavljeni, so do začetka dvajsetega stoletja postali tako samoumevni in naravni, da se o njih skoraj ni več razmišljalo (Osterhammel, 2014: 43). Ob tem devetnajsto stoletje »spada v predzgodovino današnjega dne«, saj so te transformacije postavile celovito in neobhodno osnovo dvajsetemu stoletju. Zakladnice spomina v obliki nacionalnih arhivov, javnih knjižnic, muzejev, enciklopedij in časopisov so družbi omogočile nove načine (samo)refleksije in (samo)zamišljanja. S tem so prispevale k organiziranemu ohranjanju spomina, ki ga imamo o tem stoletju danes. Nič manj k tej poglobitvi (samo)opazovanja niso prispevale številne popotniške in socialne reportaže ter potopisi. Ob hitrem razvoju znanosti in znanstvenih disciplin – vključno z moderno statistiko¹ – so na sociološke študije mejili že številni realistični opisi družbenih odnosov v literarnih delih najpomembnejših romanopiscev tega obdobja.

Predpogoj za povečevanje pomena teh modernih institucij v družbi in s tem njihovega širšega vpliva je bilo več sočasnih procesov: njihova širitev in naraščajoča javna dostopnost za občo populacijo; pogosto nasilna urbanizacija, ki je bila posledica industrializacije in je vplivala na slabitev ruralnih kulturnih form ter ritualov, s tem pa tudi na institucionalizacijo, standardizacijo in kasneje poglobljenje kulture; širitev osnovnega izobraževanja in s tem pismenosti med občo populacijo, čemur je sledilo vzpostavljanje bralne kulture in jezikovna standardizacija; končno pa tudi nič manj pomembna širitev političnih svoboščin, med katere lahko uvrstimo slabljenje politične cenzure in postopno demokratizacijo. V dolgem devetnajstem stoletju med ameriško revolucijo in prvo svetovno vojno so se božanski vladarji in večne dinastije poslovile od vzvodov politične suverenosti, legitimnost pa je z delavskimi in s feminističnimi gibanji postopno in počasi prek volitev pričela izhajati iz državljana kot novega in formalno enakopravnega

¹ Jürgen Osterhammel (2014: 29) piše, da je »devetnajsto stoletje mogoče videti kot stoletje štetja in merjenja,« saj so se nad njegovo močjo (pozitivistično) navduševale predvsem javne oblasti. Metodično zbiranje empiričnih podatkov, njihovo matematično procesiranje in na videz objektivna dejstva o realnosti so omogočila kategoriziranje, sestavljanje populacij in računanje povprečij. V tem stoletju je večina evropskih držav dobila prve prave cenzuse in ustanovila statistične urade, ki so s spremljanjem populacij omogočali upravljanje z njimi (Osterhammel, 2014: 25–29). Tehnike sistematične kvantifikacije so poleg klasifikacij imele ključno vlogo pri procesu zamišljanja (Anderson, 2007: 199–225); posebej pomembne so bile v Avstriji, saj so pomembno definirale nacionalne identitete (glej Stergar in Scheer, 2018). Funkcijo zamišljanja je z razvojem geografije kot znanstvene discipline odigrala tudi kartografija (Anderson, 2007: 199–225; Osterhammel, 2014: 77–113). Marija Tereza je prvi moderni cenzus izvedla leta 1770 v procesu centralizacije habsburške monarhije in vzpostavljanja prave države (Judson, 2016: 16–50).

političnega subjekta. V stoletju, ki ga pogosto označujejo za dobo nacionalizmov, se je to zgodilo v novi politični tvorbi: nacionalni državi.

Nič manj globoke v tem stoletju niso bile tehnološke transformacije. Telekomunikacijska infrastruktura je s telegrafom tlakovala pot za še intenzivnejšo globalno trgovanje in blagovno menjavo, za mednarodno delitev dela ter za močan razvoj bančništva in finančnih trgov. Po drugi strani je bila predpogoj sporočanja, ki ni bilo več vezano na fizični prenos informacij, kar je nepredstavljivo pospešilo posredovano komuniciranje. Dodatno spodbudo za razvoj so s tem dobile globalne tiskovne agencije (*Reuters, Wolff, Havas*), ki so sčasoma v temelju spremenile časnikarstvo. Revolucija v transportu, ki jo je tlakoval parni stroj in je dokončno eksplodirala z izgradnjo železniške infrastrukture, je podobno kot telegraf zmanjšala fizične razdalje in odprla možnosti povsem spremenjenega dojemanja sveta. Poleg tega je občutno olajšala poštno storitve in geografsko širitev tiska. Industrializacija je – tudi z urbanizacijo – ključno prispevala k vzpostavitvi nove socialne kategorije, delavskega razreda, s tovarnami ustvarila proizvodne velikane in Veliko Britanijo spremenila v delavnico sveta ter v najmočnejši imperij na svetu. Zahodne družbe so to svojo tehnološko in industrijsko (pre)moč od sredine stoletja naprej razkazovale na svetovnih sejmih, ki so v novo nastajajočih velemestih (od Londona, Pariza, Bruslja do Čikaga, New Yorka, Dunaja) kazali blišč razvitega sveta.² Ti premiki so bili med osrednjimi razlogi za svetovno hegemonijo Evrope in imperialistične podvige, ki so temeljili prav na »industrijski rasti, vojaški prevladi in predvsem izboljšavah v komunikaciji, saj je potovanje z vlakom in s parnikom po rekah, kanalih in cestah omogočilo lažje prečkanje kontinentov« (Evans, 2016: 630).

To popolno, pogosto in predvsem neprestano revolucioniranje družbe sta Karl Marx in Friedrich Engels (2009: 98) povzela z danes že klasično metaforo utekočinjenja: »Vsa čvrsta zarjavela razmerja s spremstvom častljivih predstav in nazorov vred se razvežejo, vsa na novo stvorjena zastarevajo, preden morejo zakosteneti. Vse trdno in stalno se razblinja,« saj je to edini način, na katerega lahko obstaja kapitalizem. Revolucioniranje je bilo vpisano že v sam sistem, ki je s spreminjanjem samega sebe spreminjal vsa družbena razmerja. To še zdaleč ni imelo enoznačno pozitivnih posledic; za večino populacije so te spremembe prinesle šokantne razmere za življenje in nemalokrat pavperizacijo, proti čemur je bilo uperjeno vedno močnejše delavsko gibanje.

² Podrobneje o družbenih transformacijah v preglednih študijah Osterhammela (2014) in Richarda J. Evansa (2016), o nacionalizmu v analizah Erica Hobsbauma (1996; 2007) in Benedicta Andersona (2007), o spreminjanju kulturnih vzorcev v analizah Petra Linebaugha (2008: 49–52), o urbanizaciji in vzponu bralne kulture v klasični študiji Raymonda Williama (2011/1961: 187–250), o komunikacijskih revolucijah in tiskovnih agencijah pa med drugim v delih Daya Thussua (2006: 1. pogl.) ali Franka Böscha (2015: 91–97 idr.).

Pogoji in kontekst vzpona nacionalizmov v dolgem devetnajstem stoletju

Namen prispevka je seveda skromnejši od vseobsegajoče analize devetnajstega stoletja. A čeprav je bil prostor današnje Slovenije v vseh političnih konstelacijah, katerih del je bil v tem stoletju, politično in ekonomsko periferen, ga zgoraj omenjene spremembe niso zaobšle. Kljub temu da je modernizacija gospodarstva zaostajala za najrazvitejšimi deli avstrijske monarhije, ki tudi sama ni bila med najbolj razvitimi državami, so se »dosežki industrijske revolucije« pričeli uvajati že kmalu v devetnajstem stoletju in so vztrajali celotno stoletje (Fischer, 2002; prim. Dolinar in dr., 2011: 152–153). Pri vzpostavljanju nacionalne zavesti, ki ima pri Slovencih podobno kot pri večini ostalih narodov korenine v dolgem devetnajstem stoletju (Kosi, 2010; Kosi in Stergar, 2016; Stergar in Scheer, 2018), institucije (samo)opazovanja, spomina in zamišljanja niso bile nič manj pomembne, kot so bile drugod (Osterhammel, 2014: 33–44). Vendar v deželah s slovensko govorečim prebivalstvom do konca devetnajstega stoletja ni bilo kulturnih in znanstvenih ustanov, ki bi bile primerljive z institucijami bolj razvitih prostorov, zato se je kulturno življenje v šestdesetih letih tega stoletja (z začetkom ustavne dobe) dogajalo predvsem v društvih, ki so bila s svojim delovanjem komplementarna razvoju književnosti in tiska pri vzpostavljanju ter krepitvi nacionalne zavesti (Vodopivec, 2007).

Čitalnice in slovenska nacionalna zavest

Eno od središč kulturnega in političnega udejstvovanja v tem obdobju so bile čitalnice, v katerih so potekale gledališke igre, glasbeni nastopi, govori, zborovanja in sestanki (Vodopivec, 2010: 69–72; Uršič, 1999).³ Josip Vošnjak (1982/1905: 104) v avtobiografiji na primer omenja, da so se v skromnih čitalniških prostorih »zbirali zvesti čitalničarji in se posvetovali, kako delovati v prid naroda.« Tudi ideje o ustanovitvi novega časopisa, ki bi se imenoval ali *Slovenski narod* ali *Slovenski jug*,⁴ so bile kmalu po ukinitvi Einspielerjevega *Slovenca* prvič javno predstavljene v ljubljanski čitalniški dvorani, kjer so »razmislili kako naj se odpomore veliki potrebi našega naroda po lastnem dnevniku« (Črtica o postanku in razvoju 'Slov. Naroda', 1918), časnik pa je kasneje aktivno spodbujal njihovo ustanavljanje. Čeprav

³ Ob koncu šestdesetih let 19. stoletja je obstajalo 57 čitalnic, ki so imele skupaj približno štiri tisoč članov, kar Peter Vodopivec (2010: 70) šteje za vrhunec njihovega družbenega vpliva. Čeprav se je v kasnejših letih zaradi pritiskov liberalne vlade ustanavljanje novih čitalnic res upočasnilo, je po podatkih Sanje Uršič (1999: 79) bilo do leta 1870 skupaj 69 čitalnic, njihovo število pa se je po slovensko govorečih prostorih vztrajno večalo do konca stoletja.

⁴ Med idejami za ime se najde *Slovenski list* – predlog Janka Pajka (glej Dolar 1988: 28).

je v zgodovinospisju praviloma izpostavljen društveni vidik čitalniškega gibanja – poudarek je torej prav na *gibanju* – in njegova vloga pri organizaciji javnih prireditev, namenjenih promociji narodne zavesti, ni zanemarljivo, da je šlo pri čitalnicah za *fizično obstoječe* javne prostore, ki so bili največkrat najeti pri gostilničarjih. Kot pove že njihovo ime, je bil primarni namen čitalnic branje in vzpostavljanje bralne kulture v slovenskem jeziku, poleg tega so bili njihovi začetki v bralnih društvih. Čeprav je šlo za večnamenske prostore druženja in intelektualnih izmenjav, gre torej za rudimentarne zametke javnih knjižnic, kjer so bili na voljo časopisi, revije in knjige. Člani so si lahko od knjižničarja izposodili publikacije za domačo rabo in v čitalnice pripeljali »*zunanje poštene može*«. V njih se je večplastno širilo in utrjevalo uporabo slovenskega jezika, k čemur je dodatno prispevala njihova izobraževalna funkcija (Uršič, 1999).

Prostori, namenjeni branju časopisov, niso obstajali le v slovensko govorečem prostoru, temveč bili stalnica po Evropi. V Franciji in Angliji so na primer časopise poleg čitalnic nudile kavarne in gostilne (Smith, 1979: 94–95, 111). Podobna praksa pri čitalnicah in čitalniškem gibanju se je vzpostavila v drugih delih Avstrije. V Istri in Dalmaciji je bilo v obdobju 1818–1848 na primer vzpostavljenih vsaj šestnajst bralnih društev, ki naj bi v svojih prostorih imele primerljiv nabor časopisov kot dobro založene dunajske kavarne (Judson, 2016: 141–142).⁵ Bralna društva na prostoru današnje Hrvaške so bila v tem časovnem obdobju namenjena višjim slojem, saj so zaračunavala visoke članarine, kar je bilo primerljivo s prakso drugod. Čeprav so kasneje v nekaterih primerih revnejšim slojem nudili nižje vpisnine in jih poizkusili privabiti z družabnimi dogodki, ne gre spregledati visoke razredne in spolne ekskluzivnosti teh društev, ki je posebej v začetnem obdobju veljala tudi za čitalnice na prostoru današnje Slovenije (prim. Uršič, 1999: 72; Gabrič, 2011: 52–53).⁶ Kljub temu so bile tovrstne iniciative v Avstriji, ki so bile usmerjene v širitev znanja in nemalokrat v vzpostavljanje razrednih solidarnosti, pomemben del širših civilnodružbenih pobud, ki so se začele že v predmarčni dobi in se nadaljevale v drugi polovici stoletja. Poleg bralnic lahko mednje štejemo javna združenja, prostovoljna društva, časopise, revije in politična gibanja (Zajc, 2011: 24). Vse te iniciative so se razvijale mimo države, ta pa jih je dovoljevala zaradi finančnih težav, ki so jo pestile

⁵ Čitalnice, ki so delovale v slovenskem jeziku, naj bi ime dobile prav po čitalnicah, ki so se vzpostavile na prostoru današnje Hrvaške (Uršič, 1990: 70–71). Bralnice so v monarhiji dobile pospešek predvsem v drugi polovici stoletja, od šestdesetih let 19. stoletja naprej. Rutenski (ukrajinski) nacionalisti so na primer do leta 1914 uspeli ustanoviti prek 3000 bralnih društev (Judson, 2016: 308). V Avstriji so bili njihovi pobudniki in promotorji predvsem liberalni aktivisti in politiki, saj je bilo višanje izobraženosti državljanov in njihovo razsvetljevanje eden od njihovih osrednjih ciljev (Judson, 2016: 280).

⁶ Gabrič (2011: 52) pri razvoju bralne kulture na prostoru današnje Slovenije posebej izpostavlja Družbo sv. Mohorja, saj je vsem članom s članarino pripadal letni komplet knjig. Knjige so s tem bile občutno cenejše in posledično dostopne širokemu krogu ljudi.

po napoleonskih vojnah. V vseh se je javno uporabljalo ljudske jezike oziroma lokalne vernakularje, kar je dalo osnovo in pospešek nacionalni identifikaciji na podlagi jezika ter jezikovni standardizaciji (Judson, 2016).

Tiskani jezik in nacionalna identifikacija

Prav vprašanje jezika, ki je bilo v čitalnicah osrednjega pomena, je bilo pri nacionalni identifikaciji zgodovinsko gledano bistvenega pomena na več ravneh. Vsaj implicitna, če ne eksplicitna, predpostavka je postala, da sta nacija in jezik »neločljivo povezana. Vsaka nacija, ki ima kaj samospoštovanja, mora imeti jezik. Ne samo medij komuniciranja, »narečje« ali »dialekt«, temveč v celoti razvit jezik. Vse, kar je manj od tega, je znak nerazvitosti« (Haugen, 1966: 927). Ideološko naj bi standardiziran pisani jezik namreč predstavljal etničnost in s tem ogrodje za nacionalnost (prim. Kosi, 2010: 166; Stergar in Scheer, 2018), čeprav gre tudi v tem primeru za konstrukt, ki se ne pojavi bistveno prej kot v devetnajstem stoletju (Hobsbawm, 1996). Predvsem programi srednjeevropskih nacionalnih gibanj so v tem obdobju »med jezik, narod in državo postavljali enačaj« (Kosi, 2010: 165). Ker v praksi enoten jezik navznoter prispeva k lojalnostim, navzven pa k razlikovanju v primerjavi z drugimi, je pomemben kot element notranje kohezije (Haugen, 1966: 927–928), kar so poizkusili izkoristiti akterji nacionalnih gibanj.

Za evropske nacionalizme je še posebej značilno, da so imeli »nacionalni tiskani jeziki« v njihovem razvoju »ključni ideološki in politični pomen« (Anderson, 2007: 91; prim. Kosi: 2010). To je med drugim vidno v dejstvu, da je pri standardizaciji in poenotenju pisnega in govornega jezika šlo za zavestne in načrtne težnje nacionalistov, prihajalo je celo do konstrukcije novih jezikov. Nekateri predstavniki višjih slojev v Avstriji so se ob nenadnem zavedanju lastne nacionalne identitete bili prisiljeni enako hitro priučiti jezika ali so celo temu primerno spremenili svoja imena (glej Judson, 2016).⁷ Jezik je pričel tvoriti osnovo za utemeljevanje nacionalne avtonomije, bil pa je tudi izhodišče za iskanje in utemeljevanje domnevne starodavne (dejanske ali pa zamišljene) dediščine nacionalnih kultur (Evans, 2016: 487). Anderson (2007: 95) v povezavi s tem izpostavlja, da je bilo:

19. stoletje v Evropi in njeni neposredni soseščini zlata doba vernakularizacije leksikografov, gramatikov, filologov in literatov. Energične dejavnosti teh profesionalnih intelektualcev so bile osrednja prvina oblikovanja evropskih nacionalizmov 19. stoletja, kar je povsem v nasprotju s položajem v Amerikah med letoma 1770 in 1830.

⁷ Kot opozarja Judson (2016), vladajoči sloji v posameznih delih monarhije (na primer madžarsko plemstvo) praviloma niso govorili lokalnih vernakularjev, temveč latinsko, nemško, francosko ...

V Evropi je zaradi tega mogoče govoriti o jezikoslovnem nacionalizmu, vendar je bil tiskani jezik predpogoj za njegov nastanek, nastanek nacionalne zavesti in novih načinov razmišljanja o skupnostih. Prek njega se je lahko ustvarilo »unificirana polja izmenjave in komunikacije,« jeziku pa je to dodelilo »novo trdnost,« ki pred tem (z izjemo latinščine kot uradnega jezika) ni obstajala (Anderson, 2007: 66–67; prim. Haugen, 1966: 929). Kot piše Anderson (2007: 65):

Dejavnik, ki je v pozitivnem smislu omogočil zamišljanje novih skupnosti, je bila delno nehotena, a eksplozivna interakcija med produkcijskim sistemom in produkcijskimi razmerji (kapitalizmom), tehnologijo komunikacij (tiskom) in usojeno različnostjo človeških jezikov.

Pred pojavom tiskarskega kapitalizma, ki je pomembno prispeval k jezikovni standardizaciji in je v Evropi z reformacijo dobil prvi pospešek v šestnajstem stoletju (prim. Stephens, 2007: 75–82), je bila raznolikost govorenih narečij po svetu izjemna, govorniki pa se med seboj praktično niso razumeli (Anderson, 2007: 65). Identitete so bile zato pred širitvijo standardiziranega jezika »čvrsto ukoreninjene ne v nacionalnosti, temveč v lokalnosti« (Evans, 2016: 481). Govorjeni jezik v obliki posebnega narečja je bil za občo populacijo »kladivo in nakovalo njihovega življenja« (Anderson, 2007: 66). Številna narečja so bila močno lokalizirana, znotraj sicer enotnih političnih skupnosti so se besede za enako stvar pogosto razlikovale, drug ob drugem so obstajali celo povsem različni ljudski jeziki. V eni od francoskih provinc je zaradi tega obstajal rek: »Spremeni vas, zamenjaj jezik« (Evans, 2016: 482). V celotni državi še leta 1863 vsaj četrtnina populacije ni govorila francoskega jezika, številni pa so ga razumeli le malo (Judson, 2016: 240).

S procesom standardizacije so bila narečja v primerjavi s polno razviti in kodificiranimi jeziki relegirana na podrejeni položaj, čeprav je pri procesu izbire, katero narečje bo zavzelo mesto uradnega ali nacionalnega jezika, včasih prihajalo do arbitrarnih izbir. To je bilo še posebej značilno za Avstrijo, kjer so v prvi polovici devetnajstega stoletja uradno priznali nekatere jezike in dopustili njihovo standardizacijo (ta je kasneje postala podlaga za nacionalistična gibanja), drugih pa ne, saj je bil osnovni namen zmanjševanje števila jezikov, v katerih je država izobraževala državljane in komunicirala z njimi (Stergar in Scheer, 2018: 577–579).

Izobraževanje in pismenost v okviru Avstrije

Poleg tiskarskega kapitalizma in v primeru Avstrije očitnih birokratskih posegov je na zmanjševanje visoke stopnje družbene fragmentiranosti vplivala širitev osnovnega izobraževanja, ki je v večini držav dobila pospešek v

drugi polovici devetnajstega stoletja in je prispevala tako k višanju pismenosti populacije kot k standardizaciji jezika (Anderson, 2007: 483, 487). Marija Terezija je že leta 1774 v okviru habsburške monarhije uzakonila splošno šolsko obveznost za otroke obeh spolov med šestim in dvanajstim letom, kar je Avstrijo »vsaj na papirju, če že ne v praksi,« postavilo »na čelo evropskih sprememb v izobraževanju« (Judson, 2016: 39, 65–66). Za osnovno šolstvo se je močno zavzemal tudi njen sin in prestolonaslednik Jožef II., vendar implementacija zaradi finančnih omejitev in posledično pomanjkanja učiteljev ni bila preprosta. Obisk šol je bil zato relativno nizek še v predmarčni dobi, saj jo je obiskoval samo vsak tretji otrok. Med pokrajinami so poleg tega obstajale precejšnje razlike: le v mariborskem okrožju je bil leta 1846 obisk visokih 77 odstotkov, v vseh ostalih enotah, ki so del današnje Slovenije, je bil bistveno nižji. V ljubljanskem okrožju je bil na primer le 28 odstoten, v goriškem je samo odstotek višji, še nižji je bil v postojnskem (18 odstotkov) in novomeškem okrožju (16 odstotkov). Kljub temu je šolstvo v kratkem času močno napredovalo, saj je še leta 1810 šolo obiskoval vsak sedmi otrok (Dolinar in dr., 2011: 135). Za primerjavo je mogoč podatek iz nemško-govorečih dežel avstrijskega dela monarhije, kjer naj bi leta 1847 šolo že obiskovali vsi šoloobvezni otroci (Sperber, 1995: 110).

Kljub mnogih kritikam Avstrije v slovenskem zgodovinopisju, ki izhajajo predvsem iz omejevanja narodnostnih pravic, Vodopivec (2007: 9–10) poudarja, da je zasluge za dvig izobrazbe prebivalstva in hitri kulturni razvoj, ki je prehitel siceršnji družbeni in gospodarski razvoj, potrebno pripisati prav Avstriji in njenemu šolstvu. Še v začetku devetnajstega stoletja je bilo nepismenih več kot 90 odstotkov slovensko govorečih prebivalcev monarhije, pred prvo svetovno vojno je pismenost v nekaterih pokrajinah že presegala 85 odstotkov. Po reformi osnovnega šolstva leta 1869 se je šolalo med 72 in 90 odstotkov šoloobveznih otrok (Vodopivec, 2007: 9–10), do leta 1910 pa je v avstrijskem delu monarhije pismenost dosegla 83,5 odstotka, kar je bilo primerljivo s Francijo (Judson, 2016: 335). Situacija v drugih državah ni bila boljša, pogosto kvečjemu nasprotno: v Veliki Britaniji in Franciji, ki sta bili industrijsko najrazvitejši evropski državi, je bila še leta 1840 nepismena skoraj polovica, v Rusiji pa kar 98 odstotkov prebivalstva (Anderson, 2007: 100). Britanski zakon, ki je vpeljal obvezno šolstvo, je bil sprejet šele leta 1880 (Evans, 2016: 483).

Nacionalna identiteta v okviru Avstrije

Posebej v drugi polovici devetnajstega stoletja sta bila jezikovni nacionalizem in borba za jezikovne pravice v javnem življenju konstitutivni del politike vzpostavljalajočih se narodov v Avstriji. Vendar, kot v revizionistični zgodovini izpostavlja Pieter M. Judson (2016: 49), je ob tem nujno poudariti,

da smeri razvoja monarhije (torej njenega razpada) ni mogoče deterministično izpeljati iz jezikovnih, religioznih, regionalnih in kulturnih razlik, ki so obstajale ali se vzpostavljale znotraj nje. Čeprav so te razlike morda bile večje kot drugod, a še to ne nujno v vseh primerih, je šlo kvečjemu za razliko v kvantiteti in ne toliko v kvaliteti. Velike jezikovne razlike so obstajale znotraj številnih evropskih držav. Enako velja za institucionalne razlike, saj pred koncem osemnajstega stoletja praktično nobena od držav ni bila notranje centralizirana politična enota (glej Judson, 2016: 49). Povedano drugače: med habsburško monarhijo in drugimi državami je bilo v tem obdobju več podobnosti kot razlik, vzpona političnih nacionalizmov znotraj monarhije pa posledično ni mogoče preprosto izpeljati iz domnevno nadzgodovinskega obstoja in samozavedanja njenih konstitutivnih etničnih skupin (prim. Kosi in Stergar, 2016). Nasprotno: pri nastajanju posameznih narodov v habsburški monarhiji ni bilo nobene »zgodovinske nujnosti,« temveč je šlo »za proces, ki so ga zaznamovale vrsta možnosti, diskontinuitet, naključij in neuspehov« (Stergar in Scheer, 2018: 575). Kot poudarja Judson (2016: 10; prim. 269–332), mora na prehodu v dvajseto stoletje »vztrajanje, da vsi ljudje pripadajo etničnim in nacionalnim skupnostim, biti delno razumljeno kot produkt političnega dela, ki so ga opravili nacionalistični aktivisti,« delno pa gre razloge iskati v težnjah monarhije, da bi s kategorizacijami lažje vladali nad različnimi skupinami (prim. Stergar in Scheer, 2018).

Grajenje naroda in vzpostavljanje konfliktov po nacionalnih ločnicah ni bilo dano samo po sebi, temveč je bilo v prvi vrsti rezultat politične agitacije, ki jo Judson (2016, 274) opisuje kot »težko delo«, saj so se narodni buditelji soočali s številnimi preprekami in težavami. O tem priča Vošnjakova avtobiografija, v kateri ne manjka primerov, ko se je iskreno spraševal, ali naj še sploh nadaljuje z zavzemanjem za nacionalno idejo, saj je bil odnos obče populacije do teh vprašanj povsem brezbrizen (glej npr. Vošnjak, 1982/1905: 74, 101). V sredini stoletja so bili celo številni primeri, ko so bili narodni buditelji pri svoji agitaciji sprejeti z odprtim sovrastvom s strani kmetstva, saj ta vprašanja niso bila relevantna za njihova življenja (Judson, 2016: 214).

V tem kontekstu ni zanemarljivo, da nacionalizmi v Avstriji niso bili nujno uperjeni proti monarhiji kot politični enoti, pri čemer je država nacionalizme lahko celo spodbujala (Kosi in Stergar, 2016: 462, 469; prim. Judson, 2016). Takšen primer je omogočanje razvoja modernih civilnodružbenih iniciativ in prostorov, kot so bile čitalnice, kar je nudilo temelje za nacionalistično politiko (Zajc, 2011: 23–24). Nič manj pomembne niso bile s strani države vsiljene klasifikacije državljanov po etnolingvističnih ločnicah, ki so jih v devetnajstem stoletju vpeljali v cenzusih in šolstvu; z ustvarjanjem nacionalnih kategorij so dejansko ustvarjale družbeno realnost in nacionalistični agitatorji so jih s pridom izkoristili (Stergar in Scheer, 2018). Ob

tem je zanimivo, da habsburško sprejetje nemščine za uradni državni jezik v osemdesetih letih osemnajstega stoletja in kasnejše spodbujanje germanizacije nista izhajala iz nacionalističnih teženj, kakor se je odločitev interpretiralo stoletje kasneje (Anderson, 2007: 110–111; Judson, 2016: 55, 79–81). Nekateri člani habsburške dinastije sploh niso govorili nemško, mnogi so do teh vprašanj pogosto imeli ambivalentni odnos. Pri odločitvi Jožefa II. je šlo za praktično izbiro, saj je bila nemščina najbolj razširjen jezik, ki je že bil znanstveno in literarno uveljavljen. Odločitev je bila primerljiva z večino drugih držav, kjer je po Andersonu (2007: 110) izbiro določal bodisi pragmatizem bodisi »nezavedajoča se podedovanost.« Izbira Jožefa II. je bila namenjena predvsem povezovanju vseh delov imperija in povečevanju učinkovitosti, izhodišče pa so bile univerzalistične in centralistične težnje monarhije.

Kljub temu da tradicionalno zgodovinopisje tega prostora odnos med posameznimi narodnimi gibanji in monarhijo največkrat obravnava kot izključujoč, gre le za navidezno protislovje, saj sta »bila za svojo koherenco odvisna drug od drugega. Kot tesno prepleteni tematiki sta se prej kot binarni nasprotji razvila v vzajemnem dialogu. Do leta 1900 so številni ideologi imperija pričeli gojiti nacionalistična prepričanja, nacionalisti pa so redno iskali politične rešitve znotraj pravnega okvira imperija« (Judson, 2016: 10). Za nacionalna gibanja v devetnajstem stoletju je bilo tipično pozivanje k narodnemu povezovanju in večji avtonomiji, vendar bi v okvirih pogosto megleno ali celo protislovno definiranega federalizma ti narodi v večini pojmovanj nadaljevali svoje življenje znotraj Avstrije kot očetnjave (nem. *Vaterland*), ki posledično še zdaleč ni bila dojeta preprosto kot »ječa narodov«.

Značilnosti nacionalizma v Slovenskem narodu in javni spektakel

Nadaljnja zavezanost monarhiji, ki je soobstajala z nacionalističnimi težnjami, je očitna tudi v zapisih *Slovenskega naroda*. Na posebej oblikovani naslovnici ob petindvajsetletnici poroke cesarja in cesarice je bilo med drugim zapisano, da slovenski narod »po številu žalibože nikakor nij med večjimi, in ne mej najbogatejšimi, je pa vsakako največji in najbogatejši, kadar se vpraša po udanosti cesarske hiši, po ljubezni do svojega vladarja in po neomahljivej zvestobi habsburgskemu prestolu!« Ljubezen do »prejasne dinastije pred vsem svetom slovesno poudarja ter izkazuje« tudi »slovenska narodna žurnalistika« (Dné 24. aprila, 1879). V še večje skrajnosti je šel štiri leta kasneje, ob obisku Franca Jožefa in Sisi v krajih današnje Slovenije, ko je »cesarski kult« (Vodopivec, 2016) spremljalo priseganje na Avstrijo. Nepodpisani avtor pesmi, ki je krasila eno od številnih posebnih naslovnih *Slovenskega naroda*, je med drugim v zadnji kitici zapisal:

»Slovani smo in zvesti Avstrijani! Prisego čuj Slovencev svojih, car« (Cesarju svojemu Slovenija, 1883). Nekaj dni kasneje (Po potovanji cesarjevem, 1883: 1) je isti časnik pisal o »neskaljenem avstrijskem patriotizmu,« o katerem naj bi se cesar lahko prepričal že ob svojem lanskem obisku, tudi tokrat pa je s strani Avstrije zvestega naroda bil povsod »sprejet z nepopisljivim navdušenjem, kakor ljubljeni oča, ki se vrne k svojim otrokom.« Slovenci naj bi bili narod, »ki se zaveda svoje narodnosti, a vsa svojo srečo in prihodnost išče le v Avstriji pod žezlom preljubljene cesarske rodovine.«

Navdušenje nad Francjožefom, kakor se ga je pogosto naslavljal kot očeta, ni usahnilo na nobeni točki njegove vladavine, kljub naraščajočim nacionalnim trenjem proti koncu stoletja in številnim kritikam avstrijske vlade (Vodopivec, 2016; prim. Judson, 2016). Tudi ob številnih javnih obiskih na ozemlju današnje Slovenije – šlo je za pomemben način, kako je oblast predstavljala samo sebe in se javno legitimirala – so ga v mestih in ob železniških progah navdušeno spremljale množice prebivalstva. Prihajale so iz okoliških in nemalokrat bolj oddaljenih krajev ter ga glasno pozdravljale in mu vzklikale (glej Holz, 2016). Obiski so bili pomemben način za promocijo dinastije z namenom krepitev njene popularnosti in ohranjanja lojalnosti med ljudmi. Franc Jožef je že v petdesetih letih obiskal večino dežel monarhije in povsod ga je ljudstvo (predvsem kmetstvo) sprejelo z navdušenjem, dvor pa je uvedel tudi druge oblike javnih ceremonij in skrbel za pozitivno sliko cesarja v časopisih, da bi javno mnenje ostalo trdno na strani monarhije (Judson, 2016: 233–237). Pri načrtnem slavljenju Franca Jožefa bi lahko špekulirali o zgodnji obliki personaliziranja politike, ki jo je prek tiska spretno izkoriščal že Napoleon Bonaparte, svojo največjo eksplozijo pa je dobila šele v drugi polovici dvajsetega stoletja. Z ustvarjanjem podobe se je v očeh populacije poizkusilo zvestobo in pozitivni odnos do monarhije neposredno povezati z ljubeznijo do cesarja in habsburške dinastije.

Nadaljnjo zvestobo Avstriji najdemo izrecno zapisano že v publicističnem programu *Slovenskega naroda*. Prvo in glavno vodilo časnika sta bila blagostanje in korist naroda. Po njihovem mnenju sta bila uresničljiva le v okviru »edine, mogočne in svobodne Avstrije«. Propad Avstrije bi namreč vodil v »propad razkosanega slovenskega naroda /.../. Avstrijsko cesarstvo je za nas Slovence zavetje, v katerem si zamoremo rešiti in ohraniti svojo narodnost, in na tej podlagi dospeti do največje omike, blagostanja in prave svobode. Tedaj se bode skazoval »Slovenski narod« vselej zvestega Avstrijanca.« Ta izhodišča – če seveda odmislimo zvestobo Cerkvi in katolištvu, ki naj se širi tudi v šolstvo – niso bila bistveno drugačna od tistih v *Slovincu*. V njem so bila publicistična gesla po eni strani usmerjena v »vdanost 'prevzvišeni' habsburški rodovini in avstrijski monarhiji,« po drugi strani je bil cilj »ljubiti slovensko domovino, potegovati se za njeno narodnost v cerkvi, šoli in pisarni; zedinjenje Slovencev v 'eno upravno skupščino'« (Vatovec, 1967:

184, 186). V praksi oba osrednja politična časnika nista šla dlje od zahtev po »eni upravni skupščini« oziroma »eni administrativni enoti«.

Tudi v občutno radikalnejšem programu *Slovenskega naroda*, ki zaradi očitnih razlogov ni bil javno natisnjen in ga je Fran Levstik napisal leto pred pričetkom izhajanja časnika (takrat še pod imenom *Slovenski jug*), je zapisano:

Očitalo se je nam Slovanom, i še vedno se nam očita, da silimo iz Avstrije. Sijajni čini starodavne zgodovine namestu nas odgovarjajo, da je to laž. Mi ne silimo iz Avstrije, ampak samo trdna volja nas je, da se ne damo niti nemčiti, niti madjariti, ker tudi ne vemo, za kaj bi se dali. ././ Mi nismo Avstrii nasprotniki, ampak nasprotniki smo tistemu življu v Avstriji, ki je Slovanstvu nasproten. Avstrija naj bode vsem svojim narodom pravična, potem bode srečna! ././ Avstrija naj vse svoje narode ravnopravno zveže v državno celokupnost, pusti naj pogubljive nemške, hlumsko meglo v sebi noseče misli ././ [in] radostno jo bodemo branili vsi njeni narodje kader koli i komur koli. (Priatelj, 1918: 1-2)

Positiven odnos do nadaljnega bivanja v monarhiji je v tem obdobju prisoten tudi pri najradikalnejših zagovornikih Slovenstva. Težko bi ga pripisali izključno strogi zakonodaji, ki je prepovedovala vsakršno »razžalitev veličanstva« (Vodopivec, 2016: 71), načrtnim poizkusom ustvarjanja pozitivne podobe cesarja v časnikih (Judson, 2016: 237) ali cenzurnim zakonom, ki so omejevali tiskano besedo in so v različnih oblikah obstajali vse do razpada monarhije (Cvirn, 2010).

Časopisi in (nacionalno) zamišljanje

Osrednja značilnost časopisja v slovenskem jeziku v drugi polovici devetnajstega stoletja je bila nacionalna gorečnost, borba za nacionalne pravice in proces deklarativnega samozamišljanja (glej Zajc in Polajnar, 2012). Aktivni angažma pri procesu širjenja nacionalne identifikacije se je v periodiki kazal na raznovrstne načine in je lahko bil različno intenziven. Odvisen je bil predvsem od politične usmerjenosti posameznega časopisa in seveda od zgodovinskega konteksta (glej Vatovec, 1967). Kljub temu lahko to značilnost za obdobje Avstro-Ogrske posplošimo na večino časopisov, saj slovenskosti ni postavljal pod vprašaj noben politični tabor (Amon, 2008: 14). Že takrat – kot seveda tudi kasneje – časopisi niso preprosto odslikovali družbene realnosti, temveč so jo aktivno interpretirali in soustvarjali. Še posebej to velja za časnik *Slovenski narod*, kjer se je večino političnih odločitev dojemalo in razlagalo skozi prizmo naroda in vpliva na njegove pravice (sočasno se je pogosto promoviralo bratstvo z /južnimi/ Slovani). Fran Vatovec (1968: 32) je na primer *Slovenskemu narodu* pripisoval »nedvomno

izpričane pozitivne prvine,« med katerimi je izpostavil prebujanje in krepitev narodne zavesti,⁸ čeprav je časnik v času slovensko-nemške liberalne koalicije med leti 1896 in 1908 konformistično podpiral nemške interese (npr. šolstvo in gledališča v nemščini), kar je bila »*prva velika izdaja slovenskega narodnega interesa*« (Amon, 2008: 16). Kljub temu so v samem časniku ob petdesetletnici zapisali, da se je v tem obdobju marsikaj spremenilo, vendar njihova načela ostajajo enaka: »*Blagostanje in korist naroda*‘ je bilo prvo in glavno vodilo našega lista pred 50 leti in je ostalo glavno vodilo lista tudi danes« (Črtica o postanku in razvoju »Slov. Naroda«, 1918).

Poleg tipičnega in vseprisotnega obkladanja z nemškutarji in z drugimi nacionalno obarvanimi žaljivkami je nacionalistično angažiranost časopisja v drugi polovici stoletja mogoče razbrati na podlagi cenzurnih posegov avstrijske oblasti. V številnih primerih so namreč cenzurne intervencije izhajale prav iz njihovega domnevno preostrega nacionalizma, ki naj bi razpihotal nestrpnost in s tem predstavljal grožnjo javnemu redu (glej Cvirn, 2010: 36). Einspielerjev *Slovenec*, ki je izhajal v Celovcu med leti 1865 in 1867, je bil na primer s strani oblasti označen za »*organ 'Ultraslovencev', ki da sistematično hujska k sovraštvu med narodi*« (Cvirn, 2010: 36). Vilhar in Levstik sta se zaradi nacionalistično obarvanih prispevkov v časopisu *Naprej*, ki je izhajal leta 1863 v Ljubljani in je bil v prvi vrsti usmerjen v obrambo pravic slovenskega naroda (Vatovec, 1967: 147–152), večkrat znašla pred sodiščem, tiskovne tožbe pa so časnik »*zadavile*« že v prvem letu izhajanja. Obtožbe o širjenju »*nacionalističnega virusa*« so letele celo na tipično konservativne in zadržane *Kmetijske in rokodelske novice* Janeza Bleiweisa (Cvirn, 2010: 34), ki jim je Vatovec (1967: 175) sicer cinično očital, da so pohlevno »*hlapčevale vladajočemu razredu za skledo leče*.«

Časopisje devetnajstega stoletja je tako na impliciten kot ekspliciten način odigralo konstitutivno vlogo pri vzpostavljanju nacionalizmov. Krepitev in širitev nacionalne zavesti sta bili pogosto izrecni del političnih programov časopisov in njihovih vsebin. Za časopisje tega obdobja ni bila nenavadna niti promocija nacionalizma niti izrazit politični angažma, kar ne velja samo za periodiko v slovenskem jeziku, temveč gre za splošnejši trend, ki je prisoten v številnih drugih okoljih. Poleg tega je bilo časopisje osrednjega pomena pri vzpostavljanju »*specifičnih solidarnosti*« in pri nacionalnem zamišljanju.

⁸ *Vatovec (1968: 32)* Slovenskemu narodu očita tudi pragmatizem, zaradi katerega so njegova začetna gesla »ponikavala v struge in vijuge sprotne taktike, ki jo je ubirala slovenska liberalna buržoazija po trenutnih situacijskih vabah.« V knjigi, namenjeni pregledu jugoslovanskega časnikarstva, je še ostrejši, njegov »meščanski liberalizem« naj bi bil krhek, upogljiv, kulturno kompromisarski, socialno reakcionaren ... (Vatovec, 1967: 186). *Vodopivec (2010: 75)* časniku prav tako očita kompromisarstvo liberalnega tabora zaradi »domače stvarnosti«, ki se je prenašala v Slovenski narod, in občasno zastopanje stališč, neznačilnih za liberalizem.

Zamišljene skupnosti in izvor nacionalizma

Andersonova (2007) študija o izvoru in širjenju nacionalizma, na katero sem se v članku oprl že na številnih točkah, ostaja tri desetletja po izidu med temeljnimi in najpogosteje citiranimi družboslovnimi deli. A morda je prav ta vseprisotnost eden od razlogov, zakaj se njegovo delo le redko natančno preučuje. Morda najbanalnejša napaka, ki se ob tem pojavlja, je zamenjevanje med *zamišljanjem* in *izmišljanjem* skupnosti (angl. *imagined* in *imaginary*), kar vodi v zgrešeno razlikovanje, po katerem naj bi nekatere skupnosti bile resničnejše od drugih. V nasprotju s tem je Anderson (2007: 23) poudarjal, da »so *zamišljene vse skupnosti, ki so večje od prvotnih vaških skupnosti in preraščajo neposredni medčloveški stik (morda pa celo te). Skupnosti moramo razlikovati ne po tem, ali so pristne ali lažne, ampak po načinu, kako so zamišljene.*« Proliferacija posredovanih medčloveških odnosov na strukturni ravni je bila po Craigu Calhounu (1991) del modernih družb že od njenih začetkov, zato neposredni odnosi niso več tvorili edinih stikov med ljudmi. Poleg informacijskih tehnologij so vlogo posredovanja odnosov z modernizacijo med drugim odigrali trgi in birokratski aparat.

Vse moderne skupnosti torej obstajajo predvsem v predstavah njihovih članov (Anderson, 2007: 20–25). Kot piše Gopal Balakrishnan (1995: 62), je družba »*nujno obenem socialna struktura in zamišljeni izdelek imaginacije, te enačbe pa ne izniči niti prihod kapitalizma.*« Čeprav so te skupnosti morda ontološko subjektivne, je njihov obstoj lahko epistemološko objektivni. Podlago zamišljanju v prvi vrsti omogočajo komunikacijska sredstva, ki presegajo tradicionalne časovne in prostorske omejitve. Anderson (2007: 44, 48, 88) je ta proces ponazarjal z romanom in s časopisom, ki sta bila po njegovem kot tehnični sredstvi – mehanizma za ustvarjanje trdnosti in pripadnosti tej konstrukciji – osnovi za zamišljanje nacionalizma. Roman s hipnotično močjo nad bralcem potrjuje trdnost enotne skupnosti, pri časopisu pa že njegova zasnova pomeni prelamljanje v specifični zamišljeni svet bralcev, saj je za zamišljeno skupnost pomembna ideja stalne, trdne hkratnosti. Roman in časopis ob vseh komunikacijskih revolucijah v zadnjih dveh stoletjih seveda nista ostala edina medija, ki jima je inherentna zmogljivost za zamišljanje, zato lahko danes ta proces poteka tudi prek drugih medijev (Anderson, 2007: 163–171; Calhoun, 1991: 111).

Po Andersonu (2007: 163) je pri jeziku najpomembnejša »*njegova zmožnost generiranja zamišljenih skupnosti s tem, ko v bistvu oblikuje specifične solidarnosti.*« Pri tem ni pomembno, za katerega od jezikovnih vernakularjev gre in ali ga pri svojem zamišljanju uporabljajo druge skupnosti. Po Andersonu (prav tam) je narobe, »*če jezike razumemo kot embleme zavedanja narodnosti, kar počno nekateri nacionalistični ideologi.*« (Kar je še

posebej veljalo za Avstrijo in zgodovinopisje tega prostora.) Kapaciteto za zamišljanje ima namreč kateri koli (tiskani) jezik, nacionalizem pa je bil potemtakem »izum tiskanega jezika, ne nekega jezika per se« (Anderson, 2007: 164). Prav ti poudarki so izgubljeni v podrobnejših branjih *Zamišljenih skupnosti*. Čeprav se je Anderson v osnovi osredotočal na vzpon nacionalizmov, se lahko poleg njih vzpostavlja vrsta drugih potencialnih oblik *specifičnih solidarnosti*. Za skupnosti je komunikacija kot takšna formativna (Calhoun, 1991: 108), vendar gre le za osnovo, ki seveda omogoča tudi drugačne oblike zamišljanja.

Zamišljanje razreda prek specifičnih solidarnosti

Prek angleškega radikalnega tiska v prvi polovici devetnajstega stoletja so se na primer vzpostavljale občutno drugačne oblike solidarnosti (Conboy, 2004: 88–108; Curran, 2018: 14–16). S svojo geografsko razširjenostjo in z dosegom je ta tisk močno prispeval k izgrajevanju razredne zavesti med ljudmi, s svojimi kritikami spodkopaval uveljavljene hierarhije, prispeval k političnemu angažmaju, zmanjševal politično pasivnost in geografsko izolacijo, saj so bili časopisi pogosto edini redni vir informacij izven lokalnih skupnosti (prav tam). V tem primeru se je enaka podlaga, torej tisk, uporabila za bistveno drugačno obliko identifikacije in oblikovanja političnih zahtev, ki so izhajale iz obstoječih sporov v družbi. Vendar delavstvo seveda ni bilo edini razred, ki je s pomočjo jezika in tiska – če si izposodim marksistični pojmovni aparat – iz razreda *po sebi* postalo razred *za sebe*. Kot piše Anderson (2007: 102), je v svetovnozgodovinskem smislu dejansko bila »buržoazija prvi razred, ki je vzpostavila solidarnost na v bistvu zamišljenih temeljih. /.../ Takšna solidarnost [je bila] omejena z obsegom razumevanja posameznega domačega pisanega jezika.«

Pomembno je izpostaviti, da so imeli v tridesetih in štiridesetih letih devetnajstega stoletja časopisi (posebej radikalni) v Angliji v povprečju po dvajset in več bralcev na izvod, kar je bistveno širilo njihov dejanski doseg in kljub relativno nizkim nakladam dodatno prispevalo k njihovemu vplivu. Zaradi visoke cene, ki je bila delno povezana z obdavčenjem časopisov (tako imenovani davki na znanje), so namreč delavci posamezne izvode časopisov kupovali skupaj (Curran, 2018: 10–11). Podobna visoka ocena branosti posameznega izvoda velja za časopis v madžarskem jeziku *Pesti Hirlap* (*Novice iz Pešte*), ki ga je urejal narodni buditelj Lajos Kossuth, saj je imel časopis leta 1845 pri nekaj več kot 5000 izvodih naklade okvirni doseg 100.000 bralcev (Judson, 2016: 146). Časopis *Anti-Jacobin*, ki je imel leta 1798 približno 2500 naročnikov, naj bi imel skupaj med 17.500 in 50.000 bralcev (Smith, 1979: 95). Višina naklade, ki se je pri *Slovenskem narodu* v prvih treh letih na primer gibala pri 550 izvodih in tudi v naslednjih treh

letih ni presegla 1000 izvodov, v tem obdobju ni nujno najboljši pokazatelj dejanskega dosega časopisa in njegovega vpliva.⁹ V Angliji je poleg tega zaradi visoke nepismenosti bilo razširjeno branje na glas, ki je obstajalo tudi v nemškem jezikovnem prostoru (Sperber, 1995: 99).

Zamišljanje slovenskosti

Kako prisotna je bila po obsegu praksa branja na glas, je težko oceniti, podobno, kot ni jasno, ali je bila prisotna pri časopisih v slovenskem jeziku. Kljub temu ni dvoma, da so številni izvodi prehajali iz rok v roke, podobno, kot je veljalo za tisk v češkem (Johnson, 1986: 97) in številnih drugih jezikih. Izvodi časopisov so bili dostopni v čitalnicah, v nekaterih primerih so si jih, podobno kot v Angliji, naročile skupine. V posebni številki *Slovenskega naroda* ob petindvajsetletnici izhajanja (Bezenšek, 1893) je bil objavljen dopis jezikoslovca Antona Bezenška, v katerem se spominja svojih dijaških dni in kako so gospodje v celjski čitalnici brali časopise, vstop pa so dovolili tudi njim. Kasneje so si sošolci *Slovenski narod* naročili s pomočjo enega od opatov, časniki pa je »potem šel 'cirkulando' mej drugimi slovenskimi dijaki« (Bezenšek, 1893: 3). Podobno izkušnjo v isti številki časnika opisuje zgodovinar Josip Stare (1893: 6) za mariborsko čitalnico, kjer so dijaki poleg prostora imeli na razpolago časopise in knjige: »Z velikim veseljem se spominjam, kako vztrajno smo dijaki od tretjega gimnazijalnega razreda naprej prebiralni 'Slovenski Narod'. /.../ Pozneje so se združili v skupine, naročivši si 'Slovenski Narod', kojega je hotel vsak dijak brati.«

Kako otipljivo vlogo je imelo časopisje pri zamišljanju nacionalne skupnosti in nenazadnje pri vzpostavljanju predstave o geografskem obsegu te skupnosti, pove trditev Frana Celestina (1893: 7), prav tako objavljena v jubilejni številki, da je ob izhajanju:

*mej slovenskimi gimnazijci zavladata [je] neka posebna, do takrat neznana oduševljenost za narodno reč. Po posameznih razredih višje in nižje Mariborske gimnazije krožili so naudušujoči spisi, katere smo čitali z velikim zanimanjem. V njih se nam je slikalo žalostno stanje Slovencev v vseh pokrajinah, popisoval se nam je boj za narodni obstanek ob mejah in v sredini slovenskih dežel.*¹⁰

⁹ Podatki o nakladi in naročnikih se spreminjajo. Vatovec (1968: 29) omenja podatke o skupni nakladi, iz katerih je mogoče preračunati omenjena povprečja. Ti podatki se ne ujemajo povsem z Vošnjakovimi (1982/1905: 346), saj ta piše, da je leta 1870 imel Slovenski narod kakšnih 700 naročnikov, vendar jih kar nekaj naročnine bodisi ni redno plačevalo bodisi so jo celo ostali dolžni. To časniku po besedah Vošnjaka ni omogočalo, da »bi stal na lastnih nogah.« Leto kasneje naj bi časopis imel 900 naročnikov in, kot piše Vošnjak (1982/1905: 368), »zaradi obstanka lista smo tedaj bili brez skrbi.«

¹⁰ Podobno kot v primeru angleškega radikalnega tiska je tudi pri Slovenskem narodu lokalna dopi-

Stare (1893: 6) v svojem zapisu dodaja, da se je v časniku obširno razpravljalo o slovenskih taborih, ki so potekali konec šestdesetih let: »Kdor se ni mogel osebno udeležiti tabora, bral je lahko pozneje v 'Slovenskem Narodu' vse, kar se je tamkaj sklepalo. Že iz tega je razvidno, kako imeniten činitelj v narodnem razvoju je bil za naše ljudstvo kar od svojega početka.«

Na podlagi dopisov si lahko zlahka predstavljamo, kako so si bralci vrstic vede ali nevede predstavljali vse ostale bralce, ki so skoraj sočasno brali enake prispevke v *svojem maternem jeziku*. Prav na to zavest o sočasnosti, ki je vsebovana v časopisih, je opozarjal Anderson (2007: 56), saj se vsakodnevne množičnega obreda skupaj s posameznim bralcem udeležujejo številni drugi, »za katere ve, da obstajajo, a jih še zdaleč ne pozna. In še več, obred se ponavlja vsak dan ali celo dvakrat dnevno skozi vse leto.« Članom zamišljene skupnosti, bralcem časopisov, se to še dodatno potrjuje v vsakodnevnem življenju, ko vidijo dopise anonimnežev iz različnih krajev, ko skupaj z njimi berejo isto izdajo časopisa sosedi in neznanci na ulicah ali na vlaku, v primeru periodike v slovenskem jeziku pa tudi vsi tisti, ki obiskujejo čitalnice. Vsi »uporabljajo isto izdajo časopisa kot on« in bralec se lahko »vsakokrat prepriča, da ima zamišljeni svet vidne korenine v vsakdanjem življenju.« Fikcija se »po tihem in nenehno pretaka v realnost in tako ustvarja tisto posebno zaupanje skupnosti v anonimnost, ki je zaščitni znak modernih narodov« (Anderson, 2007: 56).

Nacionalizem v časopisih devetnajstega stoletja

Časopisi so na vzpon nacionalizmov v tem obdobju vplivali na posreden način, vendar je v številnih primerih šlo za povsem odkrito agitacijo. Neposredni angažma se je odražal že v imenih časopisov. Pri tem *Slovenec* in *Slovenski narod* kot osrednja politična časopisa v slovenskem jeziku širše gledano še zdaleč nista bila izjemi. Enaka praksa se je pojavljala drugod po svetu, med drugim v začetnem obdobju po revoluciji v Severni Ameriki (*Gazette of the United States*, *American Minerva*, *National Gazette*), v Nemčiji (*Teutsche Mercur*, *Deutsche Chronik*, *Journal von und für Deutschland*, *Deutsche Tribüne*, *Deutsche Zeitung*, *National-Zeitung*, *Deutscher Zuschauer*, *Neue Deutsche Zeitung*) in v nekaterih primerih v Franciji (*Gazette Nationale de France*, *Le National*, *La Nation française*, *Le*

sniška mreža odigrala zelo pomembno vlogo (Vatovec, 1968: 27–29; Dolar, 1988: 29). Tega se je dobro zavedalo uredništvo in pošiljalo »k vragu vse tiste zaspance in bojazljivce,« ki niso vzeli »peresa v roke, da bi z uma svetlim mečem pobijali nasprotnike ali pa našemu ubogemu narodu glasili pot do višje duševne izobraženosti« (Vatovec, 1968: 27). Med dopisniki so bili odvetniki, uradniki, duhovniki, učitelji, obrtniki in trgovci, torej višji sloji, ki so dopise pošiljali iz vseh slovensko govorečih prostorov. Novice iz drugih krajev (na primer Zagreba, Pariza, Prage, Moskve in Londona) so bile večinoma prirejene po časnikih iz tujine.

Patriote français) (Bösch, 2015: 62–102). Na Irskem tovrstni nacionalistični časopisi (*The Nation*, *United Irishman*, *The Irish People*) zaradi posegov oblasti praviloma niso izhajali prav dolgo, v nekaterih primerih so bili njihovi ustvarjalci zaprti.

Tudi za periodiko, ki je v narodnobuditeljski drugi polovici devetnajstega stoletja izhajala v slovaščini, je bilo skorajda pravilo, da se v naslovih pojavljata besedi »slovaški« (Slovenský Týždenník, Slovenský obzor, Slovenský denník, Slovenské listy, Slovenské pohľady, Slovenské ľudové noviny) ali »narod« (Národné noviny, Národný hlásnik). Pri prvem relevantnem časopisu v slovaščini – *Slovenskije národnje novini*, ki je pričel izhajati leta 1845 in je služil kot hrbtnica nacionalnega gibanja, sta prisotni kar obe besedi hkrati. (Johnson, 1988) Podobno zgovorno je ime leta 1861 ustanovljenega časopisa mladočeških liberalcev, ki so služili kot vzor mladostencem, in sicer *Národní listy* (Johnson, 1986), ali patriotski prvi časopis v madžarščini – *Magyar Hírmondó* (*Madžarski list*), ustanovljen leta 1780 (Smith, 1979: 92).

V teh primerih je že z imeni podana podlaga za (samo)referiranje in pogosto nadvse meglene meje, na podlagi katerih je potekalo zamišljanje (pri katerem ni šlo nujno za nameren in hoten proces). Že z imenom je namreč implicitno podan in predpostavljen identifikacijski okvir skupnosti, ki naj bi se jo naslavljalo, ter osnovna enota povezovanja in solidarnosti. V omenjenih primerih je ta enota seveda *narod* oziroma *nacija*. Kot alternativo je zanimivo podati primer vplivnega radikalnega časopisa *The Poor Man's Guardian* (*Varuh revežev*), ki je izhajal v tridesetih letih devetnajstega stoletja v Londonu. Glede na zapisano najbrž ni težko uganiti, kakšna je bila njegova vsebinska usmerjenost.

Nacionalistični časopisi po svetu

Še bistveno odločneje in odkrito je bilo nacionalistično agitiranje v dejanskih vsebinah mnogih od omenjenih časopisov. Med drugim so časniki k mobilizaciji nacionalizma prispevali s ponatisom političnih pamfletov, karikaturnih pesmi in govorov (Bösch, 2015: 68–69). V kontekstu časništva v slovenskem jeziku je obstajala tesna povezava med časopisi in taborskim gibanjem, podobno je veljalo za nacionalno usmerjeno sokolstvo (glej Šafarič, 2014), ki je imelo svoj telovadni ekvivalent v češkem sokolstvu in nemškem turnerstvu, ki sta prav tako imela podporo v nacionalistično usmerjenih časopisih.

Frank Bösch (2015: 68–70) omenja, da je tesna povezava med nacionalističnimi gibanji in časopisi obstajala vsaj v češkem, madžarskem, poljskem, grškem in ruskem jeziku. Podobno je veljalo za nacionalistične boje za neodvisnost v Južni Ameriki, med drugim v Mehiki, Kolumbiji in Boliviji (ne pa tudi v Braziliji, kjer je do širitve časopisja prišlo šele po neodvisnosti leta

1822). V Prusiji je vlada med leti 1813 in 1814 celo načrtno omilila cenzuro in dopustila publikacijo nacionalističnih časopisov, da bi pridobila javno podporo za vojno s Francijo. V bolj splošnem smislu je tisk v tem prostoru prispeval k ustvarjanju nacionalnega kulturnega kanona in patriotizma, pri čemer je s slednjim širil negativne stereotipe o Francozih (Bösch, 2015: 68–69).

Na severovzhodu Evrope so časopisi v estonskem jeziku odigrali osrednjo vlogo pri krepitvi nacionalne zavesti. Narodni buditelj Johann Voldemar Jannsen je na primer konec petdesetih let devetnajstega stoletja ustanovil časopis *Pärnu Postimees*, ki se je leta 1863 preimenoval v *Eesti Postimees* (*Estonski kurir*; z letom 1891 je postal prvi dnevni časopis v estonščini, ki še danes izhaja pod imenom *Postimees*, torej *Kurir*). Časopis je služil kot glasnik estonskega nacionalističnega gibanja, Jannsen pa je bil prvi, ki je govoril o *Estoncih* (Eleffson, 2011: 31–32). Na vrhuncu estonskega nacionalističnega gibanja, ki je bilo med petdesetimi in osemdesetimi leti devetnajstega stoletja, so bili njegovi voditelji sočasno uredniki nacionalnih časopisov, v katerih so izpostavljali njihov vpliv na mišljenje ljudi (Lauk in Pallas, 2008: 51, 52). *Postimes* je leta 1887 zapisal, da je »še posebej velik vpliv časopisov na nacijo in nacionalna ter politična vprašanja. /.../ Časopisi so iniciatorji nacionalne politike« (v: Lauk in Pallas, 2008: 52). Podobno je veljalo za finsko nacionalistično gibanje, saj so se na prostoru današnje Finske v sredini devetnajstega stoletja stranke in politična gibanja delila po jezikovni ločnici (t.i. jezikovni spor med švedsko usmerjenimi *Svekomansi* in finsko usmerjenimi *Fennomansi*), to pa je veljalo tudi za časopise, ki so bili v tem obdobju praviloma povezani s strankami (Eleffson, 2011: 31).

Nezanemarljivo vlogo so časniki odigrali pri procesu združevanja Italije, kjer se je nacionalistično časnikarstvo opiralo na tradicijo politično angažiranega tiska in jo pomagalo soustvarjati. Kot izpostavlja Paolo Mancini (2015: 584), so številni posamezniki, ki so v procesu risorgimenta »ustvarili enotno Italijo,« bili bodisi novinarji bodisi so časopise uporabili za sledenje in za uresničevanje svojih ciljev (praksa, ki jo je kasneje s pridom uporabil tudi Benito Mussolini). Med njimi najdemo Carla Cattanea, Camilla Bensa di Cavourja in nenazadnje Giuseppeja Mazzinija – »najbolj znanega evropskega nacionalista svojega časa« (Evans, 2016: 178). Cavour je na primer med leti 1847 in 1849 izdajal časopis *Il Risorgimento*, čigar osrednji politični cilj je vnovič podan že z imenom, v dnevnik z nič manj zgovornim imenom – *Il Nazionale* (izhajal je med 1848 in 1850) pa so prav tako objavljali številni nacionalistični revolucionarji (Gozzini, 2001: 146–147, 150). Mazzini je že med leti 1832 in 1834 iz izgnanstva v Marseillu izdajal časnik *Giovine Italia*. V programski prvi številki je izpostavil tesno povezanost nacionalizma s tiskom, saj brez njega nacija ne more imeti glasu, ki bi širil resnico (Gozzini, 2001; prim. Bösch, 2015: 71).

Nacionalistično časnikarstvo v Avstriji

Časopisi so pomembno vlogo pri vzpostavljanju nacionalizmov odigrali tudi v avstrijskem cesarstvu oziroma kasneje v avstro-ogrski monarhiji. Ta značilnost ni bila prisotna le v slovenskem nacionalnem gibanju, temveč velja tudi za ostale narode. Owen V. Johnson (1988: 178) je v zaključku zgodovinske analize slovaškega tiska na primer zapisal, da je bila njegova najpomembnejša dolgoročna vloga nacionalna mobilizacija, saj je »na simbolni ravni prek uporabe slovaškega jezika promoviral slovaško nacionalno identiteto od spodaj.« Tisk v slovaščini je namreč »pomagal tistim, ki so imeli le delno izoblikovan občutek o tem, kdo so, da so se prek jezika odločili, da so Slovaki. Tisk je pomagal ustvariti skupnost deljenih izkušenj, to je družbenega komuniciranja« (Johnson, 1988: 168). Ta vloga je bila še posebej pomembna, ker politične stranke v madžarskem delu dualistične monarhije precej časa formalno niso smele biti registrirane, zato so bili časopisi njihov politični nadomestek. Vodstvo štirih osrednjih slovaških političnih skupin je bilo sočasno del uredništev časopisov, ki so jih te skupine izdajale. V tem kontekstu ni nenavadno, da je v začetku dvajsetega stoletja urednik časopisa *Národníe noviny*, okrog katerega se je zbiralo nacionalno gibanje, spisal politični program *Slovaške nacionalne stranke* (Johnson, 1988: 168–169, 171). Nič kaj netipična ni izjava slovaškega podjetnika Jana Wagnerja, da bi časopis *Slovenský denník* moral biti dojet kot »nacionalna naložba in ne kot finančna investicija.« To je povsem primerljivo z vzpostavljanjem časnika *Slovenski narod*, saj se zdi, da vlagatelji niso imeli prav veliko iluzij, da bodo svoj denar še kdaj videli (glej Vošnjak, 1982/1905).

Češko nacionalno gibanje je pri povezovanju s časopisi delovalo po podobnih koordinatah kot slovaško, le da je bil tisk zaradi višje gospodarske razvitosti bistveno močnejši in bolj razširjen. Časopisi so bili politične institucije, ki so pomembno prispevali k gradnji naroda, sicer pa so med njimi obstajala globoka politična trenja.

Tisk je imel kulturno gledano široko podporno funkcijo pri pletenju jezikovne in nacionalne enotnosti. V določeni meri je bilo to narejeno propagandistično, ampak tisk je posamezniku, ki do tega trenutka ni imel nacionalne zavesti, nudil možnost, da je naredil aktivni korak in se pridružil skupnosti nacionalne identifikacije s tem, ko se je naročil na časopis. (Johnson, 1986: 98)

Posebej izpostavljen je bil pri agitiranju že omenjeni časopis *Národní listy*, okrog katerega so se združevali nacionalistični mladočehi.

V hrvaškem nacionalnem gibanju so bili časopisi že od tridesetih let naprej »primarno dojeti kot instrumenti borbe za nacionalno bujenje in

borbe proti madžarizaciji» (Najbar Agičič, 2015: 65). Ljudevit Gaj je od leta 1835 izdajal časopis *Novine horvatzke* s tedensko zabavno in poučno prilogo *Danicza horvatzka, slavonzka y dalmatinzka*. Priloga je za svoj moto vzela zgovoren slogan »Narod bez narodnosti je tijelo bez kosti,« ki ga je kasneje za svojega vzel tudi časopis *Slavenski jug*, ki je izhajal med leti 1848 in 1850. Zaradi cenzure so se nacionalistične ideje pojavljale predvsem v *Daniczi* in ne v *Novinah*, ki so se zaradi političnih sprememb večkrat preimenovala. Že leto po vzpostavitvi so ime spremenile v *Ilirske narodne novine*, saj je bil Gaj zagovornik ilirizma, večino časa pa so izhajale pod imenom *Narodne novine* (Najbar Agičič, 2015: 64–82, 73). Kot zanimivost velja omeniti, da je štirideseta leta devetnajstega stoletja podobno kot drugod po monarhiji zaznamovala stroga cenzura, zaradi katere sta bili prepovedani celo besedi, kot sta »domovina« in »svoboda«. Nacionalistični časopisi, ki so zagovarjali združevanje hrvaških dežel in njihovo čim večjo avtonomijo, so bili stalnica predvsem do konca marčne revolucije. Odvisni so bili od pritiskov oblasti in nemalokrat so bili kratkega veka ali pa so morali prikrivati svojo politično usmerjenost. Podobno kot v primeru slovenskega jezika so odigrali osrednjo vlogo pri jezikovni standardizaciji (glej Najbar Agičič, 2015).

Časopis kot politična institucija

Nacionalno angažiranega in na trenutke politično aktivističnega tiska ni mogoče razumeti, če ga ne vidimo kot primarno političnega organa, ker so ga kot takšnega dojemali njegovi ustvarjalci. Novinarstvo se je kot specializirano in ločeno polje vednosti, ki proizvaja sebi lastni (novinarski) diskurz, pričelo vzpostavljati šele v drugi polovici devetnajstega stoletja (Chalaby, 1998). Takrat so se razvijali standardi in norme, ki so v dvajsetem stoletju znotraj novinarstva pridobili hegemonsko vlogo, med drugim osredotočenost na dejstva, objektivnost in nevtralnost. Namesto interpretacij in komentarjev, ki so tudi v časopisih v slovenskem jeziku bili tipični do konca devetnajstega stoletja (Kalin Golob, 2003: 56), prične novinar o dogodkih in realnosti *poročati*. Chalaby (1998) zato celo predlaga, da pred tem obdobjem ne govorimo o novinarstvu, temveč le o publicistiki.¹¹ To seveda pomeni, da norm, ki so se vzpostavile kasneje, ne moremo prenašati v zgodnejše obdobje in da delovanja časopisov ne smemo ocenjevati s kriteriji, ki so zanje specifični. Te norme takrat preprosto niso obstajale. Sočasno to *ne* pomeni, da so se s procesom depolitizacije mediji otrsli ideološkosti ali da so te spremembe nujno bile pozitivne za demokratičnost razprav v javni sferi.

¹¹ *Gre za predlog, ki je po mojem mnenju pretiran, saj so se posamezniki, ki so pisali v časopise, tudi sami opredeljevali za novinarje.*

Kako prepleteno je bilo časnikarstvo s politiko in z zgodnjo kulturno produkcijo, je mogoče ponazoriti s primeri posameznikov, ki so se v devetnajstem stoletju vsaj del svojega življenja preživljali z novinarstvom. Poleg številnih slovenskih pisateljev – najočitneje Josipa Jurčiča, drugega urednika *Slovenskega naroda*, Frana Levstika in Ivana Cankarja – najdemo med njimi literarne ikone, kot so Stendhal (Henri Beyle), Mark Twain, Charles Dickens, Oscar Wilde, Émile Zola in Walt Whitman. Marx je v sredini devetnajstega stoletja pisal za *The New York Tribune*, *Rheinische Zeitung* in *Neue Rheinische Zeitung*, pri čemer sta bila zadnje omenjena zaradi cenzure ukinjena. Socialistka in feministka Klara Zetkin je v začetku dvajsetega stoletja izdajala časopis *Gleichheit (Enakost)*, ki je leta 1914 dosegel zavidljivo naklado – 125.000 izvodov (Evans, 2016: 565); ameriški abolicionist Frederick Douglass pa je izdajal časopis *The North Star*, ki ga je kasneje preimenoval kar v *Frederick Douglass' Paper*.

Za nekatera obdobja in okolja je bilo skorajda značilnejše, da so politiki pisali za časopise, kot da niso. Leta 1848 je bilo kar enajst odstotkov članov francoske Narodne skupščine novinarjev, še dodatnih deset odstotkov se je delno preživljalo z novinarstvom (Bösch, 2015: 76). Nič bolj nenavadno ni bilo prehajanje med novinarstvom in politiko. Najbolj znano ime je zagotovo Benjamin Franklin, ki je v mladosti izdajal *Pennsylvania Gazette*. Svojo politično kariero je pričel kot časnikar madžarski nacionalist Lajos Kossuth, v devetnajstem stoletju pa se je v politiko podal tudi legendarni ustanovitelj časopisa *New-York Tribune* – Horace Greeley. V Združenih državah Amerike, ki so kasneje narekovale medijske standarde in prakse, so časopisi postali politična orodja že konec 18. stoletja, ko so se zaostriili spori z Anglijo. V tej dobi so »časopisi pričeli svojo dolgo kariero kot trobila političnih strank in frakcij« (Schudson in Tift, 2005: 19). Prva desetletja neodvisne Amerike je zaznamovalo ustanavljanje politično angažiranih časopisov, ki so jih stranke ustanovljale kot orožja proti svojim nasprotnikom. Uredniki so ostro napadali politike in drug drugega, tiska pa ni bilo mogoče ločiti od političnih strank, cerkev ali drugih organizacij, ki so jim služile. Thomas Jefferson, ki je kot tretji predsednik implementiral osebno svobodo tiska, zapisano v prvem amandmaju k ameriški ustavi, je leta 1807 zaradi neprestanih osebnih napadov zapisal: »Posameznik, ki nikoli ne pogleda v časopis, je boljše informiran kot tisti, ki jih bere, v kolikor je tisti, ki ne ve ničesar, bližje resnici, kot tisti, čigar zavest je napolnjena z lažmi in zmotami« (v: Schudson in Tift, 2005: 20).

Drugod je politično angažirana periodika dobila zagon z omilitvijo cenzure; pri politični napadalnosti ni zaostajal tudi tisk v slovenščini (glej Zajc in Polajnar, 2012: 32–33). V tem kontekstu izjava češkega politika Tomáša Masaryka pisatelju Karlu Čapku ni nič manj zgovorna od Jeffersonove. Dejal mu je, da je »odnos med politiko in novinarstvom tako tesen, da se skorajda

stapljata«. Po Masarykovem mnenju so bili časopisi in parlament organi političnega življenja, Čapku pa je še zaupal, da »*bi bržkone bil novinar, če ne bi imel že druge službe*« (v Johnson, 1986: 100). Povsem samoumevno je bilo, da so imele politične skupine in stranke v lasti časopise, saj do vzpostavitve množičnega tiska za to niso bili potrebni visoki finančni vložki.

Sklep

Časopisi v devetnajstem stoletju so bili pomembno orožje pri vzpostavljanju nacionalnih gibanj in pri krepitvi nacionalne ideje. Pomemben razlog je izrazito politična orientiranost periodike v tem zgodovinskem obdobju, ki ni bila omejena le na lokalni prostor današnje Slovenije. Tudi nacionalizem še zdaleč ni omejen le na časopisje v slovenskem jeziku, temveč je prisoten v številnih drugih okoljih, kjer so se v tem obdobju vzpostavljala nacionalna gibanja. Agitacija na tem področju zagotovo ni bila uspešna *le* zaradi periodike, vseeno pa si je težko predstavljati, da bi lahko bila uspešna *brez* nje. Kljub temu ji je v preglednih zgodovinah novinarstva posvečene presenetljivo malo pozornosti. Študije, ki bi se ukvarjale z vplivom periodike na širitev nacionalizma, onkraj lokalnih analiz ne obstajajo. Andersonova (2007) temeljna študija izpostavlja proces zamišljanja nacionalne skupnosti, v katerem je tisk odigral osrednjo vlogo, vendar se ne posveča prisotnosti neposredne nacionalne agitacije v vsebinah časopisov, ki je bila v nekaterih okoljih osrednjega pomena.

V prispevku sem se omejil na posamezne primere nacionalistične agitacije v časopisih. Ob tem moram poudariti, da se nisem osredotočal na dejanski vpliv teh časopisov na občo populacijo, saj se je po posameznih okoljih močno razlikoval. Poleg tega je ocenjevanje dejanskega vpliva medijev še danes tvegano početje. Medtem ko je v nekaterih primerih zagotovo imel pomembno vlogo, je bila njegova vloga v drugih primerih (posebej za občo populacijo) bržkone postranska. Poleg tega lahko zgodovinarji kot proizvajalci preteklosti (Hobsbawm, 1996: 255) pripisujejo velik pomen procesom in institucijam, ki se v času svojega dejanskega obstoja niso kazale kot takšne. Ne glede na to je mogoče postaviti delovno tezo, ki jo bodo morale podkrepiti ali ovreči nadaljnje raziskave:

Predpostaviti je mogoče, da so časopisi kot politične institucije v devetnajstem stoletju pomembno sodelovali pri vzpostavljanju nacionalnih gibanj ter jih podpirali in krepili. To velja za prostore, kjer so bili ustvarjeni družbeni pogoji za razvoj nacionalnih gibanj in kjer so se okrog njih zbirale družbeno vplivne skupine. Tiskarski kapitalizem je predpogoj takšnega razvoja, vendar so pomemben pogoj tudi nizke ovire za vstop na trg periodike, da novim akterjem ni bilo potrebno tekmovati

z množičnim tiskom z visokimi nakladami in z industrijsko razvitim tiskarskim aparatom.

Bržkone zanimivejše vprašanje bi bilo usmerjeno v načrtno instrumentalizacijo časopisov s strani liberalne politike v smeri nacionalizma kot načina preseganja delitev in iskanja skupnih imenovalcev z različnimi družbenimi skupinami ter razredi. Nenazadnje je šlo za specifične solidarnosti, ki so liberalnemu nacionalizmu najbolj koristile. A ta vprašanja že bistveno prese-gajo namene tega prispevka.

LITERATURA

- Anderson, Benedict (2007): *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitas.
- Amon, Smilja (1996): *Tisk in politika v Jugoslaviji (1918–1941)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Amon, Smilja (2008): *Vloga slovenskega časopisja v združevanju in ločevanju slovenske javnosti od 1797 do 1945*. *Javnost* 15 (supl.): 9–24.
- Balakrishnan, Gopal (1995): *The National Imagination*. *New Left Review* 211 (5–6): 56–69.
- Bösch, Frank (2015): *Mass Media and Historical Change: Germany in International Perspective, 1400 to the Present*. New York, Oxford: Berghahn.
- Broersma, Marcel (2010): *Transnational Journalism History: Balancing Global Universals and National Peculiarities*. *Medien & Zeit* 25 (4): 10–15.
- Calhoun, Craig (1991): *Indirect Relationships and Imagined Communities: Large-Scale Social Integration and the Transformation of Everyday Life*. V: Pierre Bourdieu (ur.) in James S. Coleman (ur.), *Social Theory for a Changing Society*, 95–120. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Chalaby, Jean K. (1998): *The Invention of Journalism*. Basingstoke, New York: Palgrave MacMillan.
- Conboy, Martin (2004): *Journalism: A Critical History*. London: Sage Publications.
- Conboy, Martin (2010): *The Paradoxes of Journalism History*. *Historical Journal of Film, Radio and Television* 30 (3): 411–420.
- Curran, James (2018): *Press History*. V James Curran (ur.) in Jean Seaton (ur.), *Power Without Responsibility: Press, Broadcasting and the Internet in Britain*, 1–192. London, New York: Routledge.
- Cvirn, Janez (2010): *»Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila«: avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914)*. V Mateja Režek (ur.), *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*, 13–44. Ljubljana: Nova revija.
- Dolar, Jaro (1988): *Rojstvo časnika. Ob 120-letnici Slovenskega naroda*. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 24 (1): 27–30.
- Dolinar, France M. in dr. (2011): *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija.
- Eleffson, Merja (2011): *Remapping Journalism History: Development of the Press in the Swedish Empire and Its Former Colonies Finland, Estonia and Livonia until the Early 20th Century*. *Medien & Zeit* 26 (4): 25–35.

- Evans, Richard J. (2016): *The Pursuit of Power: Europe 1815–1914*. London: Penguin Books.
- Fischer, Jasna (2002): Modernizacija slovenskih dežel v avstro-ogrski monarhiji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 42 (2): 33–42.
- Gabrič, Aleš (2011): Branje od razvedrila elite do splošne dobrine. *Knjižnica* 4 (55): 49–67.
- Gozzini, Giovanni (2001): *Istorija novinarstva*. Beograd: Clio.
- Haugen, Einar (1966): Dialect, Language, Nation. *American Anthropologist* 4 (68): 922–935.
- Hobsbawm, Eric J. (1996): Ethnicity and Nationalism in Europe Today. V Gopal Balakrishnan (ur.), *Mapping the Nation*, 255–266. London, New York: Verso.
- Hobsbawm, Eric J. (2007): Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost. Ljubljana: Založba /*cf.
- Holz, Eva (2016): Potovanja cesarja Franca Jožefa na slovensko ozemlje. V Gregor Antoličič (ur.), *Franc Jožef*, 89–113. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Johnson, Owen V. (1986): Unbridled Freedom: The Czech Press and Politics, 1918–1938. *Journalism History* 13 (3–4): 96–103.
- Johnson, Owen V. (1988): Newspapers and Nation-Building: The Slovak Press in Pre-1918 Slovakia. V: Hans Lemberg in dr. (ur.), *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den Böhmisches Ländern und in Europa*, 160–178. Dunaj: Verlag für Geschichte und Politik.
- Judson, Pieter M. (2016): *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Kalin Golob, Monika (2003): *H koreninam slovenskega poročevalskega stila*. Ljubljana: Jutro.
- Kosi, Jernej (2010): Je bil proces formiranja slovenskega naroda v 19. stoletju res zgolj končni nasledek tisočletne slovenske kontinuitete? *Zgodovinski časopis* 64 (1–2): 154–175.
- Kosi, Jernej in Rok Stergar (2016): Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda. *Zgodovinski časopis* 70 (3–4): 458–488.
- Mancini, Paolo (2015): The Press. V: Erik Jones in Gianfranco Pasquino (ur.), *The Oxford Handbook of Italian Politics*, 583–593. Oxford: Oxford University Press.
- Marx, Karl in Friedrich Engels (2009): *Komunistični manifest*. Ljubljana: Sanje.
- Najbar Agičič, Magdalena (2015): *Povijest novinarstva: kratki pregled*. Zagreb: Sveučilište Sjever.
- Lauk, Epp in Anu Pallas (2008): Early Development of Estonian Journalism as a Profession (From Late 19th Century to 1940). *Acta Historica Tallinnensia* 13 (1): 48–67.
- Linebaugh, Peter (2008): *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Osterhammel, Jürgen (2014): *The transformation of the world: A global history of the nineteenth century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Schudson, Michael in Susan E. Tift (2005): American Journalism in Historical Perspective. V Geneva Overholser, Kathleen Hall Jamieson (ur.), *Institutions of*

- American Democracy: The Press, 17–47. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Smith, Anthony (1979): *The Newspaper: An International History*. London: Thames & Hudson.
- Sperber, Jonathan (1995): »The Persecutor of Evil« in the German Revolution of 1848–1849. V Jeremy D. Popkin (ur.), *Media and Revolution: Comparative Perspectives*, 98–114. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Stephens, Mitchell (2007): *A History of News* (tretja izdaja). New York, Oxford: Oxford University Press.
- Stergar, Rok in Tamara Scheer (2018): Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification. *Nationalities Papers* 46 (4): 575–591.
- Šafarič, Aleš (2014): Sokolstvo in rekatolizacija. V Tomaž Pavlin (ur.), *Naša pot: 150 let ustanovitve Južnega Sokola in sokolskega gibanja*, 65–83. Ljubljana: Fakulteta za šport.
- Thussu, Daya (2006): *International Communication: Continuity and Change* (druga izdaja). London: Hodder Arnold.
- Uršič, Sanja (1999): Čitalnice – posebnost slovenske zgodovine: nastanek, mreža in programi čitalnic v obdobju 1860–1900 ter njihov pomen za izobraževanje odraslih. *Andragoška spoznanja* 5 (3): 69–83.
- Vatovec, Fran (1967): *Razvoj jugoslovanskega novinarstva I: razvoj slovenskega novinarstva*. Ljubljana: Visoka šola za politične vede.
- Vatovec, Fran (1968): Ob zibelki Slovenskega naroda pred 100 leti. V Branko Avsenak (ur.), *Stoletnica »Slovenskega naroda«*, 3–32. Društvo novinarjev Slovenije: Maribor.
- Vodopivec, Peter (2007): *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (tretja izdaja). Ljubljana: Modrijan.
- Vodopivec, Peter (2010): Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju. *Bogoslovni vestnik* 67 (1): 9–17.
- Vodopivec, Peter (2016): Cesar Franc Jožef in Slovenci. V Gregor Antoličič (ur.), *Franc Jožef*, 65–87. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Williams, Raymond (2011/1961): *The Long Revolution*. Cardigan: Parthian Books.
- Zajc, Marko (2011): Habsburška država kot okvir političnega sobivanja na Slovenskem – poizkus opredelitve širšega prostora. *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (1): 14–29.
- Zajc, Marko in Janez Polajnar (2012): *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

VIRI

- Bezenšek, Anton (1893): Prvi letnik »Slovenskega Naroda« (spomini iz dijaških let). *Slovenski narod* 26 (75): 2–5.
- Celestin, Fran (1893): Izza mladih let. *Slovenski narod* 26 (75): 7–9.
- Cesarju svojemu Slovenija (1883): *Slovenski narod* 16 (157): 1.
- Črtica o postanku in razvoju »Slov. Naroda« (1918): *Slovenski narod* 51 (73): 2.
- Dné 24. aprila (1879): *Slovenski Narod* 12 (93): 1.

Po potovanji cesarjevem (1883): Slovenski narod 16 (163): 1.
Prijatelj, Ivan (1918): Levstikov program »Slovenskega Naroda«. Slovenski narod 51 (73): 1-2.
Stare, Josip (1893): Nekoliko spominov na mlada leta. Slovenski narod 26 (75): 5-7.
Vošnjak, Josip (1982/1905): Spomini. Ljubljana: Slovenska matica.